

Kaali ja kultuurmaastik

Meteoriiditabamuse kajastusi arheoloogias ja folklooris

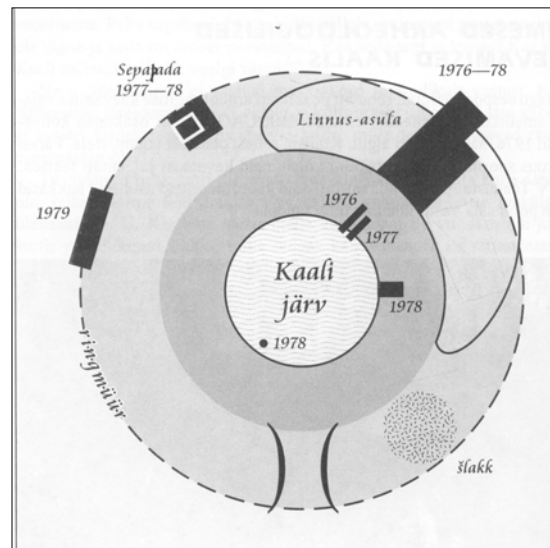
Marika Mägi

Tallinn 2003

Käesolev kirjutis oli algselt mõeldud ühe osana Kaali-teemalisest CD-Romist, millel lisaks arheoloogiamälestistele ja folkloorile pidid kajastatuma ka loodusteaduslikud uurimused. Ülevaate kirjutamine toimus 2003. aastal projekti “Kultuur 2000. Euroopa Kultuurirajad” (EPCL) raames Muinsuskaitseameti tellimusel. Kuna CD-Romist pole senimaani asja saanud, on selle arheoloogia- ja ajaloo osa tehtud siinkohal Muinsuskaitseameti loal eraldi kättesaadavaks. Väikeseid täiendusi on tekstis tehtud 2005. aastal.

Arheoloogilised kaevamised Kaali meteoriidikraatris ja selle ümber

Aastatel 1976–79 toimusid arheoloogilised kaevamised Kaali järves ning selle kallastel (Vello Lõugas). Nende käigus avastati peakraatri kirdeküljel poolkaarekujulise põhiplaaniga kindlustatud asulakoht. Saadud keraamikakillud ning üksikud esemed dateerisid koha varasema kasutusjärgu 8.–6. sajandisse eKr ehk pronksiaja teise poolde, suurema osa leidudest võib aga dateerida ka eelrooma rauaajale. Kaali asulakohalt saadud radiosüsiniku dateeringud viitavad samuti 6. sajandi lõpule – 4. sajandile eKr, seega pronksiaja päris lõpule ja eelrooma

rauaajale. Koha ebatavaline asukoht osutab, et tegemist oli pigem kultusliku kui mingi muu funktsiooniga rajatisega.

Arvatavalt meie ajaarvamise vahetuse paiku on Kaali järv ümbritsetud massiivse kivimüüri, mis sarnaneb toleaeagsete ringvall-linnuste ringmüüridele. Järve kallastelt on leitud ka sepikoja jäänused.

Linnus või kultusekoht järve kirdekaldal

Peakraatri kirdeküljelt avastati arheoloogiliste kaevamiste käigus poolkaarekujulise põhiplaaniga kindlustatud asulakoht, mis terrassina oli jälgitav juba enne kaevamisi. Selle ühe serva moodustas kraatri järsk sisenõlv, ülejäänud osas ümbritses kohta aga kokku

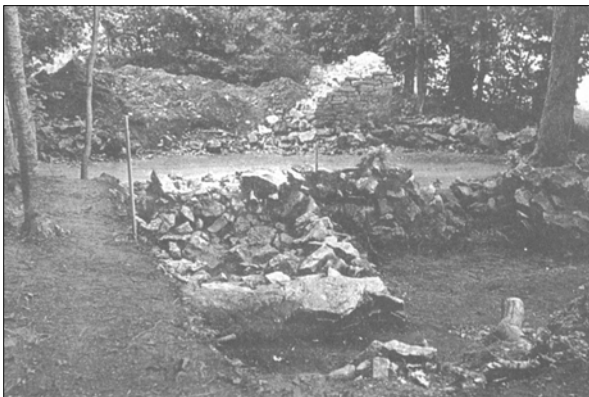

110 m pikk, 2 m lai ja kuni 2,2 m kõrge paemüür. Tegemist oli seega pronksiaja või rauaaja esimese poole kohta ebatavaliselt tugeva kindlustusega, mille pindala oli samas silmatorkavalt väike (eeldatavalt 600–800 m² ehk umbes sama suur, kui Mustla ringvall-linnusel) ning saadud leidude hulk vähene.

Kaevend linnuse või kindlustise keskosas hõlmas umbkaudu 135 m². Valli siseküljel avastati vähemalt kahe nelinurkse hoone või platvormi jäänused, neist mõlemad jäid aga suuremas osas kaevamata ala sisse. Nimetatud kivilademete vahel, linnuse õuel, paiknesid lähestikku viis-kuus silmatorkavalt suurt raudkivi. Kas need asusid oma esialgsel asukohal või olid sinna tahtlikult toodud, jääb ebaselgeks, kuna linnuse alumiste kihtide kaevamise kohta puudub aruanne.

Üks kiviplatvorm või hoonealus paljandus vallist mõni meeter väljaspool. See sarnanes linnuse sees avastatuile, kuid otseseid dateerivaid leide selle lähikonnast ei saadud. Valli kõrval, nii sise- kui ka välisküljel, avastati põlengukiht, millest kohati oli säilinud isegi valliga paralleelseid tukke. Võimalik, et valli oli omal ajal katnud mingi puitrinnatis, mis hävis tulekahjus.

Valliga piiratud alast väljapoole jääv kividest platvorm.

Pronksiaegne kindlustatud asula või eelrooma rauaaegne kultusekoht?

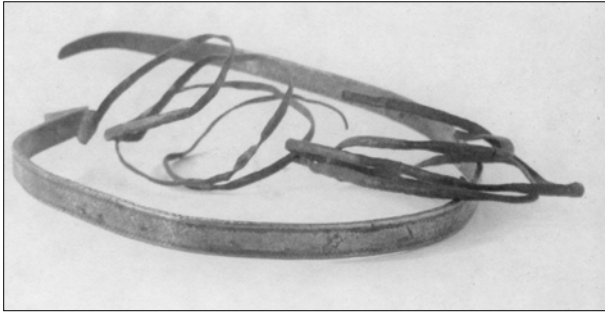
Kuigi linnusest saadi ka hilispronksiaegseid, Asva kindlustatud asula leiumaterjali meenutavaid leide, dateeriti kindlustus algselt eelrooma rauaaega ning oletati, et hilispronksiajal oli samal kohal paiknenud avaasula. Hoonealuse ja vallijäänuste kõrvalt kaevendi põhjalt võetud söeproovid dateerusid ^{14}C meetoditega samuti 6. sajandi lõppu – 4. sajandisse eKr, seega pronksiaja päris lõppu ja eelrooma rauaaja algusesse. Alles oma hilisemates kirjutistes asus Kaalis kaevanud arheoloog Vello Lõugas seisukohale, et tegemist on hoopiski pronksiaegse kindlustatud asulaga, mis sarnanevat Asvale ja Ridalale. Siinne kultuurkiht oli siiski tunduvalt õhem ning sisaldas märgatavalt vähem leide, kui kindlustatud asulad. Ka on Kaali linnuse valliga piiratud ala Asvast või Ridalast 4–5 korda väiksem. On jäänud ebaselgeks, mis põhjustel uurija oma varasemat

interpretatsiooni muutis.

Hilispronksiaegsed on vaieldamatult osa Kaali linnusest saadud keraamikast ning arvatavalt ka luust kaksiknööp. Leiti ka pronksivalamise jääke. Enamik saadud keraamikast ei võimalda paraku täpsemat

dateerimist kui pronksiaja lõpust rooma rauaajani, kihist vähemalt osa kuulumisele rauaaja algusesse peaksid aga viitama üsna sügavalt leitud raua- ja šlakitükikesed. Suure osa leidudest võib dateerida pigem eelrooma rauaaga, mis perioodist võiksid pronksist analoogide põhjal pärineda ka asula ülemisest kihist saadud hõbeehited: kaelavõru, spiraalkäevõrud ja spiraalsõrmus.

Kaalist leitud hõbedakogum.

Kaali linnuse ebatavaliselt tugevate kivikindlustuste laad, kõrge müüriga piiratud väike ala ning seda koos järvega ümbritsev massiivne kiviaed võimaldavad pigem tõmmata paralleelse seni eelrooma rauaaga dateeritud Võhma ja Pidula linnuste või kultusekohtadega. Viimaseid võib isegi vaadelda kui Kaali kompleksi väiksemaid koopiaid. Eelrooma rauaaga kuulub ka Tõnija kultusekoht, kus samuti paljandus kiviplatvorm ning kuhu oli toodud suuri üksikuid raudkive ning püstitatud massiivseid puusambaid.

Kaali linnuse kultuslikule funktsioonile viitab lisaks ülaltoodud argumentidele ka asupaik ebatavaliselt järskude nõlvadega järvekese kaldal. Võib arvata, et pronksiaja lõpul ja eelrooma rauaajal oli mälestus siin toimunud katastroofist veel värske ning taevase päritoluga järv seega igati sobiv kultusekohaks. Oleks pigem ehk ebaloogiline oletada, et meteoriidi peakraatrisse tekkinud järve kasutati juba mõni sajand hiljem veevõtu, pesupesemise ja muude majapidamistoimetuste kohana, nagu see tavapärase kindlustatud asula olemasolul kahtlemata oleks pidanud olema!

Kaali arheoloogiliste muististe dateerimises ja nende funktsiooni määratlemises on seni veel palju küsitavusi, eelkõige seoses aruannete puudumisega sealsete kaevamiste kohta. Vastuse võiksid anda vaid edaspidised uurimistööd.

Arheoloogilised kaevamised Kaali järves

1976. aastal kaevati Kaali järve kirdekaldale, otse veepiiri kõrvale, esimene, 8 m pikkune ja 1 m laiune tranšee (Vello Lõugas). Hiljem tekkinud mudakihti ladestunud orgaanikast võetud ¹⁴C proovide analüüsimisel erinevates laborites saadud tulemused erinesid üksteisest paraku kuni

tuhande aasta võrra... Sarnaseid tranšeisid kaevati järve kaldale veel 1977. ja 1978. aastal, midagi arheoloogiliselt uut need aga ei pakkunud.

1978. aastal rajati Kaali järve, mis sel otstarbel mõneks ajaks tühjaks pumbati, proovikaevand (Vello Lõugas). Kaevandi kohaks valiti järve edelaosa, mis rahvapärimuse järgi olevat kõige sügavam või lausa "põhjatu". Selleks kasutati paarimeetrise läbimõõduga kessooni, mis pidi vältima mudakihtide sissevarisemist, ning ventilaatorit, et hoida ära õnnetusi orgaanilises kihis tekkiva väävelsüsiniku sissehingamisel. Üsna pea tõkestasid arheoloogide tee risti-rästi järve kukkunud puutüved ning suuremad kivid, mis umbes 4 m sügavusel muutsid edaspidised kaevamistööd võimatuks. Vanim puutüvi, millest sai võetud dendrokronoloogiline analüüs, kuulus 1181. aastal kasvama hakanud tammele, mis oli varisenud järve 1426. aastal. Sügavamasse kihti, kust võiks oodata ohvriandide jäänuseid, seega ei jõutudki!

Kuivadel suvedel paljanduvat Kaali järve keskosas kivilade. Kas see võiks olla inimese tekitatud ning kuuluda linnuse ja järve ümbritseva kivimüüri samasse kompleksi, pole ilma täiendavate uurimisteta paraku võimalik öelda.

Kraatrit ümbritsev ringmüür

Kaali järv tervikuna on olnud ümbritsetud erakordselt massiivse kivimüüri, mis sarnaneb eelrooma rauaaega dateeritud ringvall-linnuseid ümbritsenud kaitsemüüridele. Osalt katab Kaali järve ümbritsenud müüri hilisem kiviaed, suures osas on see aga jälgitav maapinnal veel praegugi nähtava müürialuse näol. Ringikujuline kiviaed, nüüd küll oluliselt vähem massiivne, ümbritseb Kaali järve ka 18. sajandi kaartidel.

Varasem kivimüür järve ümber on olnud ehitatud kuni 1,8 m läbimõõduga raudkividest 2,3–2,8 m laiusena. 1979. aastal lääne-loodepoolset müüri 10 m ulatuses lõiganud kaevand (Vello Lõugas) osutas, et müürist väljaspool puudub kultuurikiht täielikult, müüri vahetult ääres seepool leiti aga rohkesti koduloomade – härgade, hobuste, sigade, lammaste ja koerte – luid, peamiselt hambaid ning koljude osi. Pole kahtlust, et siin on tegemist ohverdustega. Võimalik, et ohverdatud loomade pead asetati vastu müüri sisekülge, võib-olla ritvade otsa kinnitatult, nagu mõningates

Skandinaavia ohvrikohtades. Ka Tõnija hilisemas kultusekohas leiti savipottide jäänuseid luumaluudega, arvatavaid ohviande, eeskätt müüride siseküljelt.

Müüri dateeringu kohta kaevamistel vastust ei saadud, kuid müüri äärest ülemisest kihist leitud käsitsi valmistatud savinõukillud osutasid, et tegemist pidi olema muinasaegse rajatisega. Tõmmates paralleele Saaremaa ülejäänud kultusekohtadega, on võimalik, et see kuulub samasse kompleksi järve kirdekaldal avastatud linnusega.

Sepikoda ja rauasulatuskoht

Kraatri põhjavallist vahetult väljaspool, seespool kivimüüri piiratud ala, kaevati 1977. aastal võimalikku rauasulatuskohta või sepikoda (Vello Lõugas). Paljandus 17.–18. sajandisse kuuluva paekividest laotud hoone, arvatavasti sepikoja, vundament. Kuigi arheoloog Vello Lõugas peab võimalikuks, et sel kohal tegeldi rauatööga ka juba muinasajal, ühtegi tõestust selle kohta ei saadud.

Rauatootmisel tekkivat šlakki on leitud ka järve ümbritseva valli kaguosast. Mis ajal ja mille tulemusel see sinna sattus, pole teada.

Nooremal pronksiajal (1000–500 eKr) ja eelrooma rauaajal (500 eKr–50 pKr)

Kaali järve ümbritsenud kultuurmaastik

Pronksi- ja eelrooma rauaaegne Saaremaa oli hoopis väiksem kui praegune ning koosnes mitmetest saartest. Inimesed elasid vaid saarte neis osades, mis praegugi on ülejäänust kõrgemad. Asustatud olid seega peamiselt tänapäeva Saaremaa kesk- ja lääneosa – sealhulgas Kaali ümbruskond – ning osa Muhu saarest.

Saaremaa kultuurmaastikku, erit metalliaja alguse oma, on väga vähe uuritud. Seetõttu tuleb tugineda mujal, eeskätt Põhja-Eestis läbi viidud töödele. Hoopiski on jäänud arheoloogide poolt käsitlemata Kaali meteoriidi võimalik mõju kultuurmaastiku arengule.

Valter Langi on oletanud, et vähemalt Põhja-Eestis oli pronksiajal ning ka suuremas osas rauaajast valdav üksiktaluline asustus. Kultuurmaastikule laialipillutatud talud polnud aga kõik hoopiski ühesuguse majandusliku võimsusega ning alapiirkondades võib rääkida ühest nõ domineerivast talust. Domineeriva talu haritavad põllud olid ülejäänute omadest suuremad ja viljakamate muldadega, samuti olid silmatorkavamad kivikalmed, millesse selle talu inimesi maeti. Kõige vaesemate ja vähemtähtsamate majapidamiste elanikke ei maetud üldse kivikalmetesse, vaid mingil muul, arheoloogi jaoks nähtamatul viisil.

Talude läheduses asusid laiade põllupeenardega väikesteks lapikesteks jagatud muinaspõllud. Tolleaegne inimene haris meelsasti üles kerge paepealse mullaga alad, mis hiljem on enamasti muudetud karjamaadeks. Kunagised põllupeenrad ning põllukivihunnikud, sageli koos samasse

püstitatud kivist kalmetega on taolistel kadakastel karjamaadel tänapäevalgi hästi nähtavad. Paremini säilinud muinaspõllud on Saaremaal teada Võhma ümbruskonnast, siit-sealt Kihelkonna kihelkonnast, Valjalast Kalli ja Tõnija ümbrusest, tänapäeva Kahtla ja Muhu Mäla külade maadelt ning mitmetest muudest kohtadest.

Hilispronksiaegne ja eelrooma rauaaegne asustus oli koondunud Muhu saare lõunaossa ning Kesk- ja Lääne-Saaremaale, samas kui näiteks enamikust hilisematest Põide ja Jaani kihelkondadest pole selle perioodi muistiseid üldse teada. Suur osa Saaremaa idaotsast oli tol ajal alles meri, millest ulatusid välja üksikud madalad laiukesed.

Võib märkida, et osadel pronksi- ja eelrooma rauaajal ilmselt jõukate talude valduses olnud aladel kaovad muistised peale nimetatud perioodi lõppu. Sellised on näiteks Võhma ja Pidula ümbruskond Loode-Saaremaal ning Kahtla ja Väkra ümbruskonnad Lõuna- ja Kesk-Saaremaal. Võimalik, et sealsed õhukese mullaga põllud kurnati välja ning võeti taas kasutusse alles keskajal. Samas on võimalik ja isegi üsna tõenäoline, et mingi asustus nimetatud kohtades siiski säilis, peale eelrooma rauaajaga koosnes see seoses vähese ja väheviljaka põllumaaga aga üksnes vaestest majapidamistest, mille asukad ei rajanud kivist kalmeid ega jätnud enesest maha leiurikast kultuurikihti.

Eelnevatest rohkem leidub Saaremaal asustusüksusi, kust on teada muistiseid kogu rauaajast ning vahel ka juba pronksiajast. Selliste pikka aega enam-vähem samal kohal püsinud talude (hiljem külade ja mõisate) paremini uuritud näiteks on Kurevere ja Loona Kihelkonnal, Tõnija Valjala lähedal ning Mäla Muhu saarel. Tegemist on ilmselt soodsama asukohaga muinastaludega, mis säilitasid oma majandusliku ja sotsiaalse tähtsuse läbi aastatuhandete.

Asulad ja linnused

Pronksi- ja eelrooma rauaajagse asustuse olemasolu üle Saaremaal saab otsustada peamiselt kivist kalmete järgi, kuna avaasulaid on sellest perioodist vähe teada. Seevastu on teada ja kaevatud kaht pronksiaegset nn kindlustatud asulat – Asvat ja Ridalat. Need kujutasid endist väikeseid külasid, kus paksu kultuurikihi ja pindala järgi otsustades leidis peavarju terve hulk inimesi. Taolised külad olid ümbritsetud puust ja hiljem osalt ka kivist taraga.

Arheoloog Valter Lang on seostanud kindlustatud asulaid rahvusvahelise pronksikaubandusega, kuna need asuvad põllumaadest eemal omaaegse ranniku läheduses ning neilt on leitud rohkesti pronksivalamisjääke. Võimalik, et neis elatigi vaid sempoonselt, laevateede kasutamise ajal. Kaevamiste käigus pole selgunud, kas osa kindlustatud asulate hoonetest võiks olla olnud ülejäänust suuremad või uhkemad ning seega kuulunud pealiku perekonnale. Osalemine rahvusvahelises pronksikaubanduses eeldab siiski ühiskonnas välja kujunenud eliidi olemasolu, kelle võim põhineski ilmselt suurel määral kaubanduse ja prestiižkaupade üle kehtestatud kontrollil.

Võib arvata, et eelrooma rauaajal toimusid olulised muutused Saaremaa ühiskondlikus süsteemis. Suurte, rohkesti majapidamisi mahutanud kindlustatud asulate asemele ilmuvad nüüd väikesed nn ringvall-linnused, mis kujutasid endist pigem kindlustatud talusid. Ilmselt kajastab selline muudatus kindlustiste funktsiooni muutumist – ringvall-linnused olid mõeldud ilmselt vaid ühe eliidiperekonna kaitseks.

Asva kindlustatud asula

Kindlustatud asulatest on kaevatud kõige põhjalikumalt Asvat: 1934, 1938–39 (Richard Indreko), 1948 (Artur Vassar), 1949 (Marta Schmiedehelm), 1965–66 (Vello Lõugas). Kokku on sellest muistisest kaevatud läbi umbes kuuendik.

Nooremal pronksiajal Asvasse, tolleaegsele rannalähedases meres paiknevale saarekesele rajatud asula kogupindalaga 3500 m² oli ümbritsetud kivi- ja võib-olla ka puutaraga. Juba 9. sajandil eKr püstitatud kivitara oli 1,3–1,6 m lai ja paarsada meetrit pikk. Selle taga paiknesid hooned, neist osa muld-, osa kivitõrjandega. Osades hoonetes olid olnud maasse süvendatud lõkkekohad, mille ümbrusest leiti rohkesti savinõukilde ja luujäänuseid. Nelja välja kaevatud koldekoha läheduses esines valamisvormide ning muude pronksivalamistarvete katkeid, mistõttu neid võib pidada pronksivalamistöökodade jäänusteks. Asvast välja kaevatud keraamika, kokku enam kui 32 000 savinõukildu, viitab sealsete inimeste laialdastele sidemetele naaberladega.

Sellele, et oma põhitoidu hankisid Asva elanikud maaviiljelusest, viitavad kohati savinõude pinnal säilinud odra-, kaera- ja nisuterade jäljed. Leitud on sarvest adrateri, luust linakammide ja ropsimõõkade tükke. Asva ulukiluudest kuulub 88% hülgele, mis koos mõningate luuharpuunidega osutab hülgepüügile kui ühele sealsete elanike tähtsaimale elatusallikale. Üsna

palju saadi ka mets- ja koduloomade luid.

Asva esimesed ehitised on püsinud mõnisada aastat ning põlenud maha umbes 7. sajandil eKr. Arheoloogiliste kaevamiste põhjal on selge, et linnus hävis kõikehaaravas tulekahjus, mis võis olla tingitud Asvast 20 km kaugusele kukkunud Kaali meteoriidi lööklainest. Täie kindlusega Asva põlengut siiski meteoriidikatastroofiga seostada ei saa. Tegelikkuses on enamik Eesti linnuseid kunagi mingil põhjusel maha põlenud ning Asvast vaid 5 km eemal asunud Ridala enam-vähem samaaegse põlengu põhjuseks näibki olevat olnud pigem sõjaline konflikt.

Üsna varsti peale tulekahju on Asva linnus uuesti üles ehitatud, varasemast mõnevõrra tugevamate kindlustustega. Rohkemat tähelepanu pöörati nüüd maapoolse külje kindlustamisele, kuhu kuhjati muldvall, sellele puust ja kividest kaitsetara. See linnus on põlenud maha arvatavalt juba mõnekümmend aastat hiljem, ajavahemikul 630–510 eKr. Nõrku asustusjälgi on Asvast ka veel ajaarvamise vahetusest.

Ridala kindlustatud asula

Saaremaa teine pronksiaegne kindlustatud asula – Ridala – on paiknenud Asvast vaid 5 km eemal samuti omaaegsel mererannal, praeguse Kuke oja kaldal. Asula üldpindala on umbes 4500 m², millest ligikaudu kümnendik on läbi kaevatud (Aita Kustin, 1961 ja Artur Vassar, 1962–63). Leiumaterjal sarnanes üldjoontes Asva varasema ehitusjärgu omale. Siingi oli olnud tegemist suhteliselt nõrkade kindlustustega. Mingeid mullatöid tehtud ei olnud, kaitseks oli olnud püstitatud puust tara, millest maapõues olid säilinud postiaukude read ning tahma ja tuha vöönd nende joonel. Puittara vastas linnuse siseküljel olid paiknenud hooned, millest enamikus oli põrand olnud sillutatud paeplaatidega. Ridala kindlustatud asula lõunaküljel paljandusid siiski ka kivimüüri jäänused, mille varingu alt leitud purunenud luunooled viitavad linnuse hävimisele rünnaku käigus. Ridala oli olnud kasutusel üsna lühikesel perioodil 8.–7. sajandil eKr ning peale hävingut pole seda enam üles ehitatud. Ehk vallutasid ja põletasid selle linnuse maha just Asva asukad, kes nägid liig lähedal paiknevas Ridalas oma tegevusele ohtlikku rivaali?

Ringvall-linnused

Ajaarvamise vahetuse aegseteks ringvall-linnusteks võib Saaremaal pidada Mustla ja Päälda maalinnu (pildil). Need on olnud ümbritsetud madala kivivalliga, millele oli püstitatud puust kaitsetara. Ringvall-linnusteks on peetud ka Võhma ja Pidula linnuseid Loode-Saaremaal, need aga kujutavad endist tõenäolisemalt kindlustatud kultusekohti.

Arheoloogiliselt on kaevatud Pääldat Muhu saare keskosas (Vello Lõugas, 1983; pildil). See on ovaalse põhiplaaniga, mõõtudega 50–70 m. Linnus oli ümbritsetud umbes 3 m laiuse paevalliga. Müürijäänuste juurest saadi söestunud tukke, mõningaid savinõukilde ja loomaluid, kuid linnuse keskosas kultuurkiht puudus.

Võimalik, et see oli hävitatud sajanditepikkuse põlluharimisega linnamäe õuel.

Ridala kindlustatud asula järglaseks võib pidada eelrooma rauaajast pärinevat väikest Mustla linnust sellest vähem kui 500 m lõuna pool Kuke oja teisel kaldal. Oma kasutusajal asus kindlustis mererannal. Linnuseõue läbimõõt on napilt 30 m. Vähesed eelrooma rauaajased esemed Asva linnamäel osutavad võimalusele, et vähemalt osa sellest oli samuti kasutusel eelrooma rauaajase linnusena.

Kalmed

Nooremal pronksiajal hakati surnuid matma kivikalmetesse, pannes seega aluse traditsioonile, mis püsis Saaremaal ja Muhus kuni ristiusu vastuvõtuni 13. sajandi algul. Kalmete ehitus ning matmiskombestik aja jooksul muutusid, kuid püsis komme matta surnuid kivide vahele, mitte maasse kaevatud auku, samuti ettekujutus sellest, et matuseks piisab vaid osa luude ja panuste toomisest perekondlikku matmiskohta.

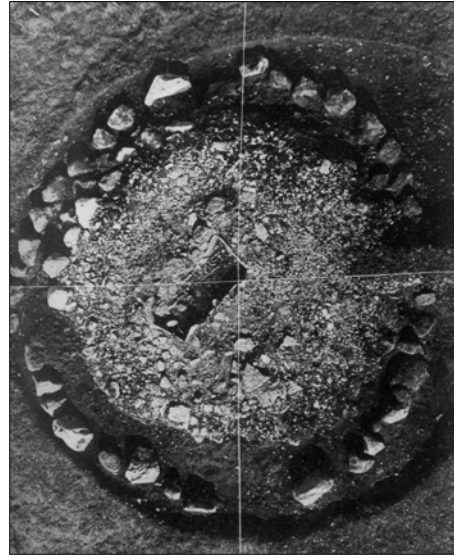
Kivikalmete vähene hulk ning nende koondumine parimate põllumaade ümbrusesse osutab, et neisse mattis oma surnuid vaid ühiskonna eliit, samas kui enamik elanikkonnast maeti mingil teisel, meile teadmata moel. Kivikalmed olid tõenäoliselt perekondlikud matmiskohad, kuhu maeti ilmselt vaid ühe perekonna liikmeid alates vanuritest kuni lapseeas surnuini.

Kivikirstkalmed

Saaremaalt ja Muhust on registreeritud kokku ligikaudu sada arvatavat kivikirstkalmet, millest enamikku pole aga kaevatud. Tõenäoliselt pärineb suurem osa neist eelrooma rauaajast, osa nooremast pronksiajast. Pole võimatu, et osalt on tegemist hoopiski hilisemate, näiteks viikingiaegsete matusekohtadega.

Kivikirstkalmed koosnevad suurematest kividest moodustatud kiviringist (vahel mitmest kontsentrilisest kiviringist), mille keskel on samuti kividest ehitatud kirst. Kiviring on seestpoolt täidetud väiksemate kividega, Saaremaal tol ajal sageli paelatakataga.

Saaremaa kivikirstkalmetest on kaevatud Loona, Võhma ja Kahtla kalmeid Saaremaal ning Karuste kalmeid tol ajal veel omaette saare moodustanud Sõrves.

Loona kivikirstkalme

Kihelkonna Loona kivikalme, mida on kaevatud aastatel 1958–59 (Lembit Jaanits) oli rajatud pronksiajal. Selle läbimõõt oli 11–13 m ning see koosnes kahest kontsentrilisest kiviringist, mille keskel oli kirst. Viimane ei sisaldanud üldse matuseid. Vähene oli leiumaterjal ka mujal kalme alal.

Võhma kivikirstkalme

Võhma kivikirstkalme Loode-Saaremaal jääb Kaalist 28 km loode poole. Seda kaevati aastatel 1987–89 (Vello Lõugas). Eelrooma rauaajal (500 eKr–50 pKr) oli siin paiknenud 8 m läbimõõduga ümmargune kivikirstkalme, mille täidisekividest moodustus kalme keskele kirstukujuline tühik. Sellest saadi vaid segatud, nii põlenud kui ka põletamata luid, raudesemete katkeid ning riibitud pinnaga savinõu killud. Kogu leiumaterjal kivikirstkalme alal oli väga napp ja koosnes peamiselt savinõukildudest.

Huvitav leid saadi Võhma kalme kaevamiste viimasel aastal, kui kivikirstkalme ringmüüri alt leiti maasse kaevatud ja paeplaatidega vooderdatud kirst, milles oli ilmselt lapse luustik. Võib oletada, et tegemist oli kalme rajamisega seotud rituaalse matuse, võib-olla ohverdusega.

Võhma kivikirstkalme kõrvale ja osalt peale on hiljem, ilmselt meie ajaarvamise esimestel sajanditel, püstitatud tarandkalme. Kivikirstkalmest veidi hilisem on ka suurtest raudkividest ja

rohketest põlenud kerisekividest lade, mis meenutab Tõnija kultusekohta, jäi aga kaevamistel lähemalt uurimata.

Ebakorrapäraste tarandikega kalmed

Ühe- või mitmekordse kiviringiga kalmed, mille keskel kirst üldjuhul puudub, esinevad Saaremaal enamasti koos väikeste tarandikega kalmetega. Selliseid kalmekomplekse võib lugeda enam-vähem üheaegseiks ja kokkukuuluvaiks. Kiviringide ja väikeste tarandikega kalmed meenutavad meie ajaarvamise alguse kivikalmeid Kuramaal, kuid Saaremaal on nad dateeritud eelrooma rauaaega, s.o. perioodi 500 eKr–50 pKr.

Kiviringi ja väikeste tarandikega kalmeid on kaevatud Kureveres ja Mälas, ebakorrapäraseid eelrooma rauaaegseid tarandikke hilisemate tarandkalmete all on aga avastatud ka Tõnija Tuulingumäel, Liiva-Putlas ja Kuningustes. Need on neljakandilised või ovaalsed suhteliselt väikesed kividest laotud piirded, mis on seest täidetud väiksematest kividest kihiga nagu Saaremaa kivikirstkalmedki. Tarandikud on suhteliselt madalad, erineva suurusega ning paiknevad üksteise suhtes ebakorrapäraselt, mislähbi nad erinevad oluliselt rooma rauaaegsetest suurtest ja korrapärastest tarandkalmetest.

Kurevere kalme

Kurevere kivikalme Saaremaa loodeosas, mida kaevati aastail 1974–75 (Vello Lõugas), paiknes oma kasutusajal otse mererannal. Selle keskosas asus kolme kontsentrilise kiviringiga kalme, milles kirst aga puudus. Kiviringidega kalmega liitusid lõuna-, põhja- ja lääneküljes väikesed enam-vähem neljakandilised tarandikud.

Enamiku leidudest moodustasid ehted, peamiselt lihtsad käevõrud ning rauast karjasekeppnõelad. Leidus ka oimuehteid, ripatseid ja vööosi. Relvi ja tööriistu oli kalmesse pandud vähe, neist võib mainida vaid mõningaid nuge, putkkirvest ja odaotsa. Rohkesti saadi savinõude kilde.

Kurevere kalme on dateeritud eelrooma rauaajaga.

Mäla kalme

Mäla kalmet Muhu saarel kaevati aastatel 1984–85 (Vello Lõugas). Eelrooma rauaajal (500 eKr–50 PKr) oli püstitatud siia kiviringkalme, millega ida- ja lääneküljes liitusid enam-vähem ristkülikukujulised väikesed tarandid. Kompleksi peale oli hiljem, ilmselt meie ajaarvamise esimestel sajanditel, ehitatud korrapärane tarandkalme.

Mäla eelrooma rauaagsetest kalmetest saadi põletamata inimluid, sealhulgas kaks arvatavat laibamatust, kus luud paiknesid enam-vähem anatoomilises järjestuses. Üks nimetatud surnutest oli ilmselt naine, kelle peakatet oli ehtinud lusikotstega oimuehe, rannet lihtne pronkskäevõru ning kelle pea juurest saadi väikese nõõrornamendiga ilustatud savipoti killud. Panuseid oli kalmes eelrooma rauaajale iseloomulikult vähe: üksikud karjasekeppnõelad, oimuehted ja lihtsad käevõrud. Veidi rohkemal määral leiti keraamikakilde.

Tõnija kalme

Eelrooma rauaagse väikeste tarandikega kalme leiti Tõnija Tuulingumäelt, Kaali järvest 15 km ida poolt. Seda kaevati aastatel 1996–97 ja 1999–2000 (Marika Mägi). Varasem kalme oli suuremas osas lõhutatud 2.–3. sajandil osalt kalme peale, osalt kõrvale püstitatud tarandkalmega. Kas ka selles kalmes leidus algselt kiviringe, pole seetõttu teada.

Säilinud tarandikud Tõnijal olid madalad ja ebakorrapärased väikesed ristkülikud, mille täpset kuju oli kalme kasutusajal mitu korda muudetud. Kivipiirete seest leiti mitu matusekihti, mis olid omavahel eraldatud paesillutistega. Paelatakte vahel paiknesid korrapäratult põletamata inimluude tükid, mille vahelt leiti matusepanuseid ja savinõukilde. Siingi oli antud teispoolsusesse kaasa peamiselt rauast karjasekeppnõelu, lihtsaid pronkskäevõrusid, sõrmuseid ja rinnakeede tükke, lisaks üksikuid vööosi. Relvadest saadi väikese mõõga või pistoda katkend. Osa luid oli toodud kalmesse ilmselt savinõudega, kuid keraamikakilde leidus ka üheskoos loomaluudega. Võib seetõttu arvata, et surnutele oli antud kaasa ka sööki-jooki.

Tõnija eelrooma rauaagse kalme kõrval avastati samaaegne kultusekoht.

Liiva-Putla kalme

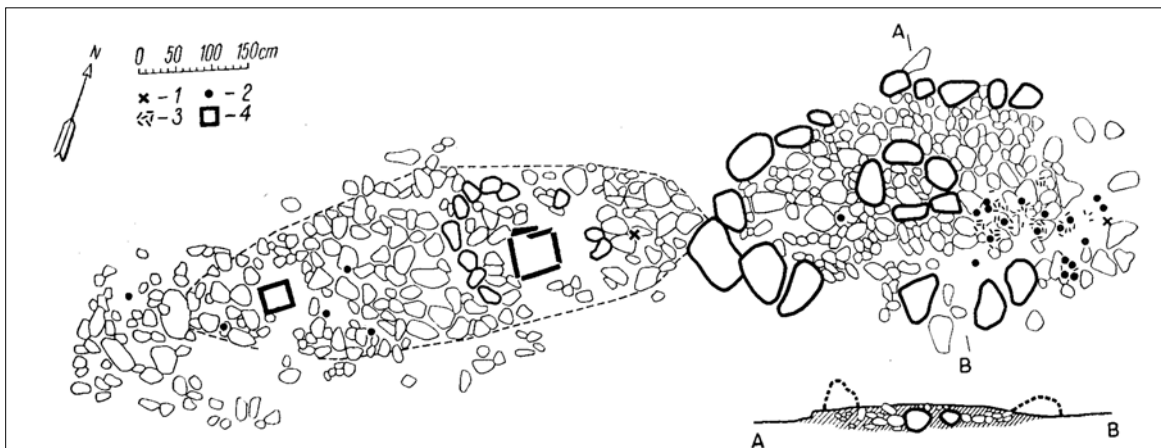
Eelrooma rauaaegne (500 eKr–50 pKr) matmiskoht on asunud Kaali järvest vaid 1,2 km lääne-loode pool, tänapäeva Liiva-Putla küla ääremaa del. Seda kaevati 1963. aastal (Aita Kustin). Kaevamisaruande põhjal otsustades sarnanes see kalme nii ehituse kui ka matmiskombestiku poolest Tõnija kalmele. Siingi oli säilinud esmajoones rooma rauaaegne tarandkalme, mis oli aga ilmselt püstitatud varasema, eelrooma rauaaegse kivikalme peale.

Eelrooma rauaaegsetest leidudest Liiva-Putla kalmes tuleks mainida rauast karjasekeppnõelu, mõningaid ripatseid, käevõrusid, nõör- ja lohkornamendiga keraamikakilde. Võimalik, et sellesse aega kuuluvad ka kahe väiksema raudmõõga ning mõnede suuremate nugade katked.

Laevkalmed

Ebatavalise pronksiaegse kalmevormina on Sõrve poolsaarel Lülle ja Laadla külade karjamaal kaevatud kaht 9.–8. sajandisse eKr kuuluvat laevkalmet (Vello Lõugas, 1967). Need kujutasid endist laevakujuliselt, s.o. teravovaalselt laotud kivipiirdega kalmeid, mis paiknesid üksteise järel reas kõrgemal kühmul pronksiaegsel rannikul. Samast lähedusest on teada ka kivikirstkalmeid.

Laevakujuliste kivipiirete seest leiti ühest üks, teisest kaks väikese kasti kujulist kivikirstu. Neist saadi põlenud luid ning üksikuid matusepanuseid: pronksist nooleots, pronkspintsett ja mingi

eseme katke, savinõukillud. Kirste ümbritsev ala oli täidetud kividega nagu samaaegsetes kivikirstkalmeteski.

Laevkalmed olid eriti levinud Ojamaa saarel, kust neid on teada üle 350, kuid neid on leitud ka Kuramaalt ja Edela-Soomest. Üht laevkalmet on kaevatud Tallinna lähedal Väos.

Struktuuritud kivikuhelikud

Kohati on Saaremaal täheldatud kas täiesti struktuuritud kivikuhelikke või kuhelikke, mille sees esinesid vaid kiviringi katked. Sellised on näiteks Tansi-Jaani ja Randvere kalmed, mis võib

mõlemad dateerida eelrooma rauaajaga. Need kalmed meenutavad Soomes metalliaja esimesel poolel levinud kuhelikkalmeid.

Matmiskombestik

Kuna kivist kalmete luumaterjali hakati antropoloogiliselt määrama alles viimastel aastatel, arvati senimaani, et kivist kalmete keskel asuvasse kirstu maeti perekonnapea, kirstu ja kiviringi vahelisele alale aga perekonna vähemtähtsad liikmed. Praeguseks on selgunud, et kirstudesse võisid olla sängitatud mitme erineva inimese, sealhulgas naiste ja laste luud. Nii need kui ka enamik ülejäänud matustest sisaldasid vaid osa skeletist. Surnud olid maetud kõigepealt kusagile mujale või eemaldatud liha luudelt mõnel muul moel. Enamik kalmetest leitud kontidest on põletamata, osa neist kannab jälgi mõneajalisest loodustingimustes, s.o päikese, tuule ja vihma käes viibimisest, enne kui nad lõpuks sängitati perekonna matusekohta. Leidub aga ka luid, mille ümber on säilinud näiteks käevõru või sõrmus. Varasematel aastatel toimunud kaevamistel on arheoloogid täheldanud ka oletatavaid terveid luustikke, antropoloogiliselt pole neist aga ühtegi määratud.

Osa luid on põletatud, kusjuures mõned põletusjälgedest, näiteks tugevamini põlenud sisekülj koljutükkidel osutavad, et põletati luid, mitte laipa. Nii põlenud kui ka põletamata luud on enamasti enne kivist kalmesse toomist purustatud, nii et isegi skeleti tervena säilinud osi leitakse harva.

Selliseid matuseid nimetatakse kahekordseteks matusteks ning tegemist on maailma primitiivsemate hõimude juures senimaani laialt praktiseeritava kombestikuga. Enamasti on tegemist eliidi hulka kuuluvate inimeste matustega, kelle puhul vahepealne periood surma ja lõpliku matuse vahel on vajalik võimu reeglitekohaseks ülevõtmiseks.

Nii kivist- kui ka kiviringidega ja väikeste tarandikega kalmed olid üsna madalad rajatised, milles tänapäeva mõistes laibamatust on sageli raske ettegi kujutada. Samas, luude vahel, esinesid ka kaasa pandud leiud ning purunenud savipotid. Viimastega koos leitakse sageli loomaluid, mistõttu võib oletada, et nendega oli antud teispoolsusesse kaasa toitu ja võib-olla ka jooki.

Kultusekohad

Pikka aega on arvatud, et eestlastel puudusid spetsiaalsed kultuserajatised ning nad austasid pigem loodusobjekte: puid, allikaid või kive. Selline arvamus põhineb eelkõige viimaste sajandite jooksul üles kirjutatud etnograafilistel andmetel, millel aga ristiusu-eelsete kujutelmadega ei pruugi olla otsest seost.

Kultusekohtade määramist raskendab kindlapiiriliste kriteeriumide puudumine. Ei pruukinud ju ainult vahete-vahel külastatavatesse pühadesse kohtadesse jääda maha arvestatavat kultuurkihti

ning küllap ei ole ka suurem osa ohverdustest tänapäevani säilinud, eriti mis puudutab sööki-jooki ning orgaanilisest, kergesti kõdunevast materjalist ohvreid. Pealegi ei piirdunud selliste kohtade funktsioon ilmselt üksnes ohverdamisega, vaid seal viidi läbi ka mitmesuguseid muid rituaale: palvusi, laule, tantse, mediteerimist. Sellisest tegevusest arheoloogilisi jälgi otsida oleks lootusetu.

Kultusekohtadeks võib seetõttu määratleda vaid rajatisi, mille püstitamisele on kulunud arvestatav tööhulk, mis samas ei näi aga omavat mingit ratsionaalset funktsiooni. Toetavateks argumentideks on ka ebatavaline asukoht, näiteks mingi loodusmälestise juures (Kaali) või kivikalme kõrval (Tõnija). Mis puutub Pidula ja Võhma maalinnadesse, siis neid võiks kultusekohtadeks liigitada eelkõige nende keskel asuvate väikese läbimõõduga “linnuste” tõttu. Ka puudub neis arvestatav kultuurikiht. Sama võib siiski öelda ka Mustla ja Päälda linnuste kohta – ehk olid needki rohkem rituaalide läbiviimise kohad, kui sõjalised kindlustised? Muide, üks funktsioon ei välista teist: kindlustatud kultusekohtadest võidi ohu korral ka kaitset leida.

Torkab silma, et kõik seni teadaolevad või oletatavad kultuslikud rajatised Saaremaal dateeruvad umbkaudu kas pronksiaja lõppu või eelrooma rauaaega. Peale Tõnija kujutavad nad kõik endist massiivse kivimüüri piiratud ala, mille keskel on väike kõrge ringvall. Võhma ja Pidula oleks seega nagu vähendatud koopiad Kaali meteoriidikraatrist ning seda ümbritsevast kivimüürist. Samasse ritta võib lisada näiteks Valjala kihelkonna põhjaotses asuva Väkra Pühati, kus keskset kivikõrgustikku piirab kiviaedadest moodustatud kolmnurk. Kuigi selle pühakoha dateering pole teada, vihjab pronksi- või eelrooma rauaajale suur kivikirstkalmetest koosnev matmiskoht otse Pühati kõrval. Küllap võiks taolisi näiteid tuua veelgi. Ehk võib just kultusekohtade fenomenis näha otsest Kaali katastroofi mõju kultuurmaastikule?

Käsitletavast perioodist pärineb ilmselt ka suur osa väikeselohulisi kultusekive, milliseid Saare- ja Muhemaal on teada 60. Enamik neist asub samadel aladel, kus leidub ka pronksi- ja eelrooma rauaaegseid kivikalmeid. Kultusekivide tähenduse, funktsiooni ja ka dateeringu üle on palju vaieldud ning kehtib mitmeid erinevaid seisukohti.

Tõnija kultusekoht

Üsna selgepiiriline kultusekoht on kaevatud välja Tõnija Tuulingumäe eelrooma rauaaegse kalme kõrval (Marika Mägi, 1999–2001). See oli rajatud kahes etapis, millest esimene, võib-olla juba pronksiaegne osa kujutas enesest lubja- ja saviseguse tihkeks tambitud “põrandaga” ala, millesse tehtud lohkudesse olid ilmselt olnud püstitatud jämedad, umbkaudu 80 cm läbimõõduga puusambad. Samasse oli toodud viis silmatorkavalt suurt raudkivi, mis meenutavad Kaali linnuse “õuelt” leitud. Tõnijal paiknesid suured kivid enam-vähem ühel joonel.

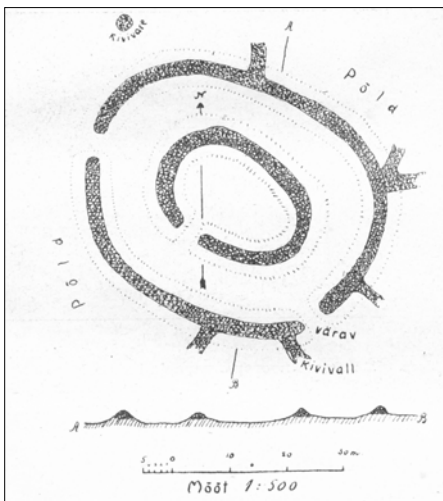
Mõnevõrra hiljem, arvatavasti eelrooma rauaajal, oli ala ühte otsa ehitatud umbes 0,5 m kõrgune kividest platvorm mõõtmetega vähemalt 8x7 m. Kiviplatvormi sees leiti viis paeplaatidega vooderdatud umbes 80 cm sügavust ning 70–100 cm läbimõõduga koonusekujulist auku, millest

mitme päris põhjast tulid välja üksikud väikesed inimluutükikesed. On tõenäoline, et auke kasutati kas laipade esialgse matmiskohana või luude purustamiskohana enne lõplikku matust kõrvalasuvasse kivitalmesse. Mitmest kohast platvormi pealt leiti arvatavate ohvriandide jäänuseid – kohapeal purunenud savinõude kilde koos loomaluude tükikestega. Nõrk sõe- ja tuhakiht osutab, et kividest platvorm võis oma kasutusajal olla kaetud puitehitisega.

Võhma maalinn või kultusekoht

Võhma linnus on ümbritsetud kahe kontsentrilise ovaalse kivivalliga. Neist massivsem on seesmine, mis piirab vaid 30x15 m ala. Välise valli mõõtmed on 55x45 m. Mõlemas vallis on avaused, ilmselt kunagised väravakohad.

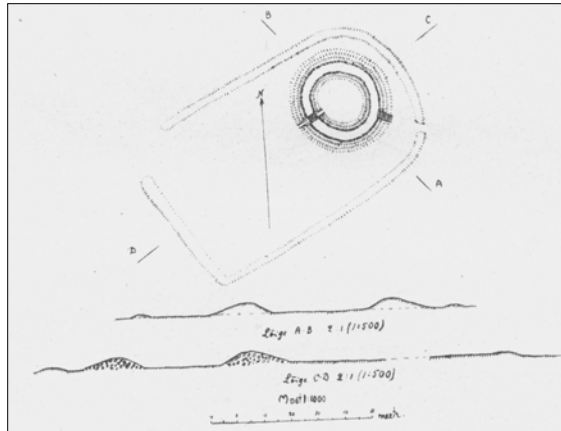

1986. aastal on tehtud väike proovikaevand Võhma maalinna keskossa (Vello Lõugas). Sellest selgus, et arvestatav kultuurikiht muistisel puudub. Üksikud kaevendist saadud savinõukillud võib dateerida eelrooma rauaaega.

Pidula maalinn või kultusekoht

Pidula maalinna on peetud vahel kohaliku mõisniku ehitatuks, mis pole aga põhjendatud. Selle keskse osa moodustab umbes 2 m kõrgune kivivall, mis ümbritseb 14–17 m läbimõõduga ala. Sisemist valli ümbritseb madalam kivivall, mis piirab 95X60 m mõõtmetega ala.

Keskmise valli poolt ümbritsetud alasse tehtud šurfidest on leitud sötükikesi ja väike keraamikakild, mis peaks kuuluma rauaaja esimesse poolde. Kaevatud Pidula maalinna ei ole.

Ühiskond

Üleminek põllumajandusele kui peamisele elatusallikale tõi kaasa muutused ühiskondlikus struktuuris ning valitsevas ideoloogias, mille otseseks kajastuseks on põllupeenardega piiritletud muinaspõllud ning kivikalmed. Maa eraomand sai peamiseks sotsiaalse positsiooni aluseks. Milline tollane ühiskond täpselt oli, on tänapäeval raske otsustada. Arheoloog Priit Ligi on väitnud, et hiljemalt alates nooremast pronksiajast võib Eestis rääkida suhteliselt arenenud võimusuhetega ühiskondlikust korraldusest, mida ta eelistab nimetada pealikkonnaks. Kuna umbes samal ajal võeti eesti keelde üle sõna “kuningas”, võib oletada, et tollaseid pealikke nimetatigi kuningateks ning oma tänapäevase sisu sai see sõna hoopis hiljem.

Saaremaa arheoloogiline materjal annab siiski alust ka oletuseks, et tol perioodil oli siin tegemist veel pigem nn seisusliku klanniühiskonnaga, milles olid küll olemas ka pealikud, kuid tegelik võim oli koondunud üksikute eliidisuguvõsade kätte. Selliste suguvõsade valduses olid ülejäänutest suuremad ja viljakamad põllumaad ning ümbritsevate talude elanikud olid neist oletatavasti mingil kujul sõltuvuses. Sõltuvus pidi tollal olema veel suhteliselt nõrk, seisnedes näiteks sõjaliste aktsioonide, kaitse ja naaberaladel domineerivate klannidega toimuva suhtlemise läbiviimiseks makstavates maksudes. Põllumaa jaotamist osadeks põllupeenarde abil ongi tavaliselt seostatud maaomandi suurusel põhineva maksustamissüsteemi tekkega.

Võim oli sellises ühiskonnas veel ebakindel ning seda ohustasid nii sisemised vastuolud kui ka konfliktid teiste sarnaste ühiskondadega. Ühe suguvõsa kontrolli all olev ala ei olnud tavaliselt kuigi suur ning Saare- ja Muhemaal oli neid kindlasti mitmeid. Konkreetse pealiku edu sõltus

eeskätt tema isikuomadustest ja paljudest juhuslikest teguritest. Maad tabanud ikaldus või selja pööranud sõjaõnn võisid pealiku kergesti kukutada. Siiski valiti ka uus juht enamasti ikka samast või siis võistlevast eliidisuguvõsast. Ligipääs võimule oli seega reserveeritud vaid väikesele osale ühiskonnast, tavaliselt ühe suguvõsa liikmetele.

Kuigi võimu esmaseks aluseks oli maaomand, tugines klannide ja pealike võim suuresti kontrollil välissidemete ja prestiižkaupade üle. Prestiižkaupadeks nimetatakse selliseid esemeid, mida oli konkreetsetes ühiskonnas raske hankida ja mis seetõttu olid eriti väärtuslikud. Pronksi- ja veel ka eelrooma rauaaegsel Saaremaal võisid prestiižkaupadeks olla näiteks kõik pronksasjad, kuna pronksi pidi sisse tooma ning see oli seetõttu kallis. Tavaliselt toimus prestiižkaupade laialijagamine otseselt läbi pealiku, kes nende kinkimisega kindlustas kingi saaja alluvus- ja sõltuvussuhtet.

Saarlaste perekondlikest suhetest pole nii varasel perioodil peaaegu midagi teada. Otsustades selle järgi, et kivikalmetest leitakse igas vanuses surnute luid, võib arvata, et tolleaegse inimese sotsiaalsel määratlemisel oli kõige tähtsam perekondlik kuuluvus: õigus saada maetud kivikalmesse kehtis ka imikute ja vigaste jaoks, juhul kui nad kuulusid eliidisuguvõssa.

Kaali ümbruskond rooma rauaajal (50–450) ja rauaaja teisel poolel (450–1200)

Asustus Kaali ja Kõljala ümbruskonnas püsis kindlasti ka peale eelrooma rauaaega. Sellest annavad tunnistust lähikonnas paiknevad kivikalmed, millest kaevatud on küll üksnes Liiva-Putla tarandkalmet (Aita Kustin, 1963). See oli rajatud eelrooma rauaaegse kalme peale ning maetud oli sinna lisaks rooma rauaajale veel ka viikingiajal (900–1050) ja 12. sajandil.

Liiva-Putla kalme kujutas endast ilmselt kusagil praeguse Liiva-Putla küla kohal või läheduses elanud perekonna matmispaika. Mõningad kivikalmed on avastatud ka Kõljala mõisast kirde pool, nende täpne dateering on aga teadmata.

Rooma rauaaegseid tarandkalmeid on leitud ka mujalt Saaremaalt. Enamasti olid need ehitatud varasemate kalmete peale või vahetult kõrvale. Kaevatud on selliseid kalmeid Kuningustes (Vello Lõugas, 1971), Mälas (Vello Lõugas, 1984–85), Võhmal (Vello Lõugas, 1987–89) ja Tõnijal (Marika Mägi, 1995–1996). Muid rooma rauaaegseid muistiseid Saaremaal avastatud ei ole.

Vähe on muistiseid teada ka keskmisest rauaajast (450–900). Selle perioodi lõpuosas on taas hakatud rajama linnuseid (Asva, Põide), kalmetest võib aga mainida üksnes Paju kalmet Lääne-Saaremaal, Lepna kalmet lõunarannikul ning Mäla kiviringkalmeid Muhu saarel. Viikingiaeg ja 12. sajand seevastu on perioodiks, mil Saaremaad võib muististe rohkust arvestades pidada Eesti üheks jõukamaks piirkonnaks.

Kaali järve kallastelt midagi rooma rauaajale või ka muinasaja lõpupoolele viitavat leitud ei ole. Tõenäoline on siiski, et järv omas kultusekohana tähtsust ka edaspidi, sellest pole aga säilinud nähtavaid jälgi. Millal järv oma kultusliku tähenduse minetas, pole teada.

Kaali ümbruskond keskajal

13. sajandi algul kuulus Kaali ümbruskond tõenäoliselt *Valdele* muinaspiirkonna koosseisu, moodustades selle läänepoolseima, mõneti eraldi asetseva osa. Hiljem, Püha kirikukihelkonna rajades, jäi see ala Püha kihelkonna põhjaossa. Kaali ja Kõljala ümbruskonna kaugus kihelkonnakirikust (8–9 km) tingis ilmselt ka arvatava katoliku kabeli olemasolu siin, järvest umbes 700 m loode pool “Kabeli arro” nimelises kohas, kust on leitud kristlikele matustele viitavaid põletamata inimluid.

Keskaegsetest läänistustest Kaali järve ümbruses on teada niipalju, et juba 1250. aastal läänistati siin maid Heinrich Beckeshafwedele. Johannes de Bekeshovede müüs 1319. aastal oma valdustest *Sallawer* ja *Kaunisfer*-nimelised külad Riia linnale, ülejäänud maadest moodustas aga Kõljala (*Kölljall*) mõisa. 1394. aastast on teada, et *Sallo* mõis koos 5½ adramaaga Putla vakusest oli läänistatud Gerhard Curlandile. 1560. aastal on läänistatud Hinrik Churlandile nüüd juba kolmest varasemast läänistusest koosnev maavaldus, neis üks *Sall*-nimeline mõis. Varasemate läänistuste saanute nimed pole teada. Pole võimatu, et need kõik kuulusid Churlandide perekonnale, kelle nimeks alates 17. sajandist saab von Gahlen. Perekonna hilisema nimega on sageli seostatud ka Kaali järve eestikeelset nimetust.

Tegelikkuses on probleem hoopis keerulisem. Curlandide (*resp* Churlandide) perekond esineb üksnes Saaremaal ning selle seos Kuramaa rüütelkonda kuuluvate, algselt Reinimaalt ja Vestfaalist pärit olevate von Gahlenitega on üsnagi ebaselge. Pole võimatu, et perenimi Curland on seotud hoopiski Saaremaa endise nimega *Kura Saar* ning tegemist on algselt eesti (või Kuramaa liivi) päritolu, kuid hiljem saksastunud perekonnaga.

1784. aastal joonistatud kaardil esineb kohanimi *Sallo* mikrotoponüümides hoopis praeguse Kõljala küla kõrval, mille asukoht põllumaade äärel sobib *Sallawer*-nimega ning näib osutavat hilisema *Sall*-mõisa ja endise *Sall*- (*Sallawer*)-küla eri asukohtadele. *Salu* või *Salo* tähistab Saaremaa toponüümides üsna ühemõtteliselt mingit saart, olgu see siis veega ümbritsetud või lihtsalt põllumaade lapp keset maaviljeluseks sobimatut ala. Siia võib veel lisada, et teistel andmetel olevat *Sall*-mõis kuulunud peale 1319. aastat hoopiski piiskopile ning läänistatud alles 1528. aastal Johannes Gahlenile. Samas viitab Kaali ja Kõljala mõisate ebatavaliselt lähestikku paiknemine (vahemaa vaid 850 m) kunagise ühtse valduse kaheksjagamisele, mis võib-olla toimuski 1319. aastal ning mille lähemad põhjused pole teada. Tegelikult on teadmata ka keskaegse *Sall*-mõisa täpne asukoht. Igal juhul võib oletada, et sajandite jooksul on toimunud kohanimede ülekandumine, näiteks varasemalt *Sallawer*-külalt hilisemale *Sall*-mõisale, millega võib olla seletatav ka segadus ajalooallikates.

Kaali ümbruskond ajaloolistel kaartidel

19. sajandi Saaremaa-uurija Friedrich von Buxhövdeni andmetel olevat 17. sajandi kaartidel Kaali kraatril viidatud enamasti kui Püha maalinna (*Pyhascher Bauerberg*). Tänapäevani säilinud kaartidel küll vastav märkus puudub, kuid kraatri ebatavaline ning teistele maalinnadele sarnanev kuju võis suure tõenäosusega olla sellise arusaama allikaks.

Vanim teadaolev detailne kaart Kaali järve ümbruskonnast pärineb 1784. aastast ning sisaldab mitmeid huvipakkuvaid mikrotoponüüme. Kaali nimi esineb neis vaid järvest vahetult kagu pool asuvas nimetuses *Gahli Alone Pöld*. Kuigi seda on traditsiooniliselt seostatud Salli mõisa omanike von Gahlenitega, tuleb sellisesse arvamusse siiski ettevaatlikult suhtuda. Loogilisem on oletada, et *Kaali*, *Kalli* või midagi sarnanevat ongi vana kohanimi, mis käibis juba varasematel aegadel eeskätt Kaali järve kohta. Seost võiks pigem näha läheduses paikneva Kõljala (*Kölljall*) nimega. *Jala*-lõpulised kohanimed, mida Saaremaal leidub rohkesti, on ilmselt seoses Kuramaa liivi keelse sõnaga *jalgab*, mis tähendas linna, linnust või ka lihtsalt asulat. Ehk on hoopis Kõljala (seega siis *Köll*-asula või *Köll*-linnus) vana Kaali (*Kall*-) järvega seotud keskus või muinasmaas, mille hilisemal jagamisel tekkis kraatri vahetusse lähedusse uus, *Sall*-nimeline mõisake?

Järve kaldail asunud linnusega on seostatud ka kraatrist ida poole jäävat kohanime *Passiait Pöld*, mida on nähtud kui viidet rahva mälus elavale mälestusele mitme tuhande aasta vanuse linnuse paemüürist. Ometi nimetatakse paasi Saaremaa kohanimedes pigem *pae* või *pao*. Ka hüpoteesi väljapakkuja Vello Lõugas on hakanud oma varasemas arvamuses kahtlema ning hiljem oletanud, et kohanimi võis hoopiski olla tingitud sõnast *passi*, mis soome keeles tähendab Kaali järve taolist väikest veekogu, tiiki või lomp. Seega siis tänapäeva keeles “Väikese järve aia (äärne) pöld”, mis see ka tõepoolest oli. Võib veel lisada, et kraatrist põhja poole jäi tol ajal *Jerve Taggone Pöld*.

Kuigi juba 19. sajandi autorid on oletanud, et Kaali järve võidi pidada pühaks ja tema varasem nimetus seetõttu olla Püha Järv, mingit otsest tõestust selle kohta ei ole. Üsna vägivaldne näib ka oletus, nagu oleks Kaali järv võinud anda nime Püha kihelkonnale (kuni üsna hilise ajani *Pia*; samast nimest tuleneb muide ka kohanimi Pihla). Pealegi moodustati Püha/*Pia* kirikukihelkond alles 14. sajandil, seega juba kristlikul ajal, mil selle nimetamist pühaks paganliku ohvrikoha järgi oleks raske uskuda.

Kaali järvest kuni kilomeetri raadiusse jääb muidki tähelepanuväärseid toponüüme. Kõljala mõisast lõuna pool asub *Pühha Metz*, ida-kagu poole *Kalmu Pöld*, *Sall*-mõisast lõuna pool *Contimah(e)* põllud, kaasik ja saat, seega siis ilmselt ka Kondimägi. Nii viimaseid kui ka Püha-nimelisi erinevaid kohti leidub Saaremaal siiski üsna rohkesti.

Kaali katastroofi kajastusi rahvapärimuses

Kaali meteoriidi langemist on dateeritud erinevatesse aegadesse, kuid uusimatel andmetel toimus see sündmus 800–400 eKr, mil Saaremaa kõrgemad osad, sealhulgas Kaali ümbruskond, olid juba tihedalt asustatud. Ootamatult läbi taeva laotuse sööstnud tuli, sellega kaasnenud kõuemürin ja lööklaine tõid ilmselt kaasa paljude inimeste äkilise ja kohutava surma, hiigeltulekahjud, majade ja põldude hävimise. Selline sündmus pidi jätma sügava jälje saarlaste mällu ning põhjustama katastroofiga kaasnenud kraatri ning sellesse tekkinud järve pidamise pühaks.

Vastupidiselt ootustele pole meteoriidi langemisega seotud rahvapärismi kuigi lihtne leida. Põhjus võib peituda asjaolus, et sedalaadi informatsiooni hakati koguma alles viimastel sajanditel, mil aastatuhanded ning pikaajaline kristlik traditsioon olid vanad paganlikud legendid ja kombed rahva mälust pea olematuks pühkinud. Kaali järvega seoses jutustatakse enamasti vaid lugusid omavahel abiellunud vennast ja õest, kelle maapõhja vajunud pulmamaja kohale järv olevatki tekkinud. Sellise süžeelega legendid on rahvusvahelised ning laialt levinud, meteoriidikatastroofiga ei seo neid miski.

Hoolikal otsimisel võib üht-teist siiski leida. 13. sajandi krooniku Läti Henriku märkus Virumaal Ebavere mäel sündinud saarlaste suurest jumalast, kes sealt Saaremaale lennanud, väärrib meteoriidi oletatavat trajektoori arvestades tõsist tähelepanu. Sama võib öelda “Kalevalas” kirjeldatud, vanadel regilauludel-pärimustel põhineva loo kohta päikese pudenemisest maa peale, mis põhjustanud palju häda seal elanud inimestele. Mööda ei saa vaadata ka Eestist kirdes elanud vadjalaste võimalikust seosest vaia, piksenoole või meteoriidiga.

Päikese kukkumist maa peale ning salapärasest järve, “kuhu päike heidab magama”, on mainitud mitmetes antiikmaailma legendides ja kirjutistes. Enamikku neist on haaravalt kirjeldanud Lennart Meri oma raamatutes, kus ta üritab neid otseselt seostada Kaali järvega. Kuigi meist kaugel lõunas elanud inimeste kirja pandu põhjal on raske midagi tõestada, väärivad nimetatud legendid ja lood siiski tähelepanu.

Saarlaste suur jumal Tharapita

Üks otsesemaid vihjeid Kaali meteoriidi langemisele on seotud 1220. aasta sündmustega Virumaal. Siinsete inimeste ristiusustamise käigus raiusid ristiusu preestrid maha puust jumalakujud eestlaste pühal mäel, mida on enamasti peetud Ebavere mäeks Väike-Maarja lähedal. Paganad olevat imestanud, et kujudest verd ei voolanud. Sündmust kirjeldanud kroonik Läti Henrik on lisanud, et samas kohas olevat sündinud saarlaste suur jumal *Tharapita*, kes siit lennanud Saaremaale. Tharapitat kui saarlaste jumalat on kroonikas nimetatud korra hiljemgi, Saaremaa vallutamisega seoses.

Lähtudes Kaali meteoriidi oletatavast trajektoorist, võis meteoriit siseneda atmosfääri tõepoolest kusagil Ebavere mäe lähikonnas. Sellest võib kergesti tuletada müüdi jumala “sünnist”. Et jumal edasi just Saaremaale lendas, on juba üsna tõsiseltvõetav vihje Kaali kraatritele.

Tuleb märkida, et samas seostatakse *Tharapitat* enamasti Skandinaavia Thoriga, kelle austamises üldiselt tugevate Skandinaavia-sidemetega Saaremaal ei tohiks olla mingit üllatust. Samas pole *Tharapita*-Taara-Thori-nimelist jumalust hilisemas rahvapärimuses kunagi mainitud ning rahva teadvusesse näib ta jõudvat uuesti alles rahvusromantismi kõrgaegadel, nüüd aga juba kui raamatutest pärinev info.

Kaali katastroof rahvaluules

Soome rahvuseepos “Kalevala” on pandud kokku põhiliselt karjala, aga ka ümbritsevate läänemeresoomlaste rahvaluule põhjal. Kuigi vanu lugusid on selles kohati üsna meelevaldselt kompileeritud, on suure osa sealsete sündmuste kohta olemas siiski ka algupäraseid rahvalaulud. “Kalevala” järgi anti päike ilmaneitsi Imbile hoida, kes aga väsis ja poetas päikese eksikombel maa peale.

Taevas lapati lõhenes	isandalt habeme kärssas.
ilma kõiki auklikuks;	
keerles see tulekübeke,	Ema lapsukest imetas
surtsatas punasädeke,	kätki´issa kitsa´assa.
läbi tuiskas taeva'asta,	Sinna tulessa tuluke
piki pilvesid pirahtas,	jo tegi teo pahima:
läbi taeva'a üheksa,	poja kätkissa põletas,
kaudu kuue kirjukaane.	kandja rinnad kõrveteli.
Siisap sinna tullessaie	Läksi lapsi se Manale,
Tuuri uudeje tubaje	tuli poega Tuonelasse,
pistiski pahule tööle,	oli vist loodud koolemaie
hakkas tööle tooreille:	määratud kadunemaie
rikkus rinnad tüttareilta,	piinussa tule punase,
neidudelta nännid näppis,	valudessa valgekese.
kõrvetas pojalt põlved,	

Eeposes lisatakse, et taevane tuli olevat kukkunud Alue-nimelisse järve. Arvestades Kaali meteoriidikatastroofi erakordsust, võib Alue järve suure tõenäosusega just Kaali järveks pidadagi. Oletus tundub seda tõenäolisem, et ka Põhja-Eestist Kuusalust on kirjutatud üles rahvalaul suurest põlengust, siin on seda aga seostatud otseselt Saaremaaga.

Oi imeta või imeta	Sood süütsid, järved	Teine Saaremaa mehida
Mis nägin mina imeta	põlesid	Nutan Saare neidisida
Õuessagi käiessagi	Kivid keereldi ojusid	Vöö kudujad, kooga loojad
Nägin Saaremaa põlema	Tähed lõivad tääringida	Rahaskirja kirjutajad
Tule luugista tulema	Mõõga otsad mõõringida	Laia raamatu lugejad.
	Pühi nutab Saare maada	

Vadjalased – vaia rahvas?

Tänapäeva Eestist kirdes ning muinasaja lõpul ka Kirde-Eestis elanud läänemere-soome rahvast nimetatakse vadjalasteks. Selle rahva nimi on keeleteadlaste ja etnograafide andmetel tuletatud sõnast “vai”, mis lisaks tavapärasele kiilutaolisele vaiale võib tähistada ka mingit muud, näiteks riidekiilu või ka piksenoolt – piksevaia. Vello Lõugas on oletanud, et rahva nimi tuletati umbkaudu nende eluala kohalt alguse saanud vaiakujulisest meteoriidijäljest. Meteoriitik Agu Aaloe arvates pidi aga tulejutt Vadjamaa kohal olema ühtlase laiusega, mitte kiilukujuline.

On pakutud välja, et vadjalaste rahva nimetust sümboliseeris kiilukujuline ilustatud väljalõike vadja naiste rahvarõivais. Siia juurde võib vaid lisada, et samasuguse väljalõikega kuubede jäänuseid on leitud 10.-12. sajandi liivi naiste ja laste matustes, kus väljalõike ääred on olnud sageli pronksspiraalikeste- ja rõngakestega ilustatud. Veel 17. sajandil mainitakse arvatavasti kiilukujulist väljalõiget ka Saaremaa naiste kuubedel. Kuna saarlaste, liivlaste ja vadjalaste materiaalses kultuuris oli muinasajal nii mõndagi ühist – asustasid nad ju kõik tol ajal tähtsate kaubateede ümbruskondi – võib taolist sarnast rõivaelementi seletada ka lihtsalt omavaheliste kontaktide tihedusega.

Müüt päikesepojast Phaetonist

Kaudselt võiks Kaali meteoriidi kukkumine kajastuda Vana-Kreeka müüdis Päikesejumala ja sureliku naise Klymene pojast Phaetonist. Nõudes kinnitust selle kohta, et ta tõesti on Päikesejumala poeg, sai poiss loa juhtida korra päikeseketast üle taevalaotuse. Jumal küll hoiatas selle ülesande raskuse eest, kuid ei saanud juba antud lubadust tagasi võtta.

Katse lõppeski õnnetult. Ratsud, tundes, et ohje hoiavad nõrgad käed, muutusid ülemeelikuks ja pöörasid õigest sõidusuunast kõrvale. Noormees kaotas hobuste üle võimu. Need söötsid kord taevalakke, samas kihutasid otse Maa poole, nii et seal süttisid metsad ja põllud, muutusid auruks allikad ja kuivasid jõed.

Kui maiste hädakisa kostis jumalate kõrvu, haaras Jupiter viimases hädas oma piksenooled ja karistas nendega vastutustundetut kaarikujuhti. Leekidesse mattunud Phaeton lendas läbi õhu ja kukkus maale salapärasesse Eridanose jõkke, mida pole näinud ühegi sureliku silm.

Phaetoni õed heliaadid, päikesejumal Heliose tütrede, otsisid venna haua üles, et teda seal taga nutta. Leinavad õed muudeti aga papliteks Eridanose kallastel,

kus igavesti halavad nad vete kohal.

Ja iga pisar, mis neilt jõkke langeb,
saab merevaiguks läikivaks.

Kuigi legend on kirjutatud üles kaugel lõunas, pole võimatu, et see kajastab tõestisündinud juhtumit – Kaali meteoriidi langemist. Teadmine sellest erakordsest sündmusest jõudis kahtlemata kaugele. Läänemerele viitab ka legendi lõpp, mis põhjendab merevaigu tekkimist Phaetoni haua ümber. Merevaik aga, teadagi, pärineb põhiliselt Läänemerest!

Pythease kirjeldus Thulest

Kreeka kolooniast Massaliast (tänapäeva Marseille) pärit rännumees Pytheas on oma reisikirjas kirjeldanud Thule saart, kuhu ta olevat jõudnud oma reisil 350. ja 320. aasta vahel eKr. See asuvat Britanniast põhjas, maailma äärealal, kohas, kus õõ kestnud tema sealviibimise ajal kõigest 2–3 tundi. Thule saarel olevat barbarid näidanud Pytheasele kätte kohta “kus päike heidab magama”. Pytheast on refereerinud mitmed hilisemadki antiikautorid, kes aga ise kohapeal kunagi ei käinud. Õigupoolest pole ka Pythease enda käsikiri säilinud ning me teame tema reisisist tänu hilisematele kirjutajatele, eeskätt Strabonile.

Üldiselt on Thule paigutatud Norra põhjapoolsele läänerannikule, seda on peetud ka lihtsalt väljamõeldud maaks. Lennart Meri on oma raamatutes “Hõbevalge” ja “Hõbevalgem” üsna veenvalt põhjendanud, et tegemist võis olla hoopiski Saaremaaga. “Koht, kus päike heidab magama”, oleks sel juhul Kaali järv! Ajaarvamise vahetusel elanud kirjamees Straboni vahendusel teame ka Pythease kirjeldust Thule kohta: see on saar, kus oma kasvatatud vilju ei tarvitata või tarvitatakse väga vähe, peamiseks toiduks on kaer ja juurviljad, samuti metsaviljad ja juurikad; kus leidub leiba ja mett, seal valmistatakse sellest jooki; kuna päikesepaistelisi päevi on vähe, siis ei valmi viljad põllul ja neid tuleb peksta suurtes elamutes, kuhu vili põldudelt aegsasti kokku veetakse; päikese vähesuse ja vihmade rohkuse tõttu ei tunta Thules viljapeksu lahtise taeva all. Kreeka kolooniast pärit rännumees oleks eelrooma rauaaegset Saaremaad võinud niimoodi kirjeldada küll. Pealegi pidi nii kauge sõidu ettevõtmiseks olema ka põhjus, milleks tollal ilmselt veel üsna elav mälestus Kaali katastroofist igati sobiks.

Nerthuse kultus Kaalis?

1.sajandil pKr elanud kirjamees Tacitus, kes muuhulgas mainib esmakordselt ka este, jutustab germaani hõimugrupist, keda ühendavat maaema Nerthuse kultus. Jumalanna auks korraldatavat riitusi ühel saarel, mille käigus ta pestavat puhtaks "kõigi pilkude eest varjatud järves". Hiljem ohverdatavat samasse ka riituses abistanud orjad.

Kaali-uurija Vello Lõugas on seostanud Tacituse poolt mainitud järve Kaaliga ning näinud siin läbiviidavates germaani riitustes põhjust Saaremaa tühjenemisele 2.–3. sajandil. Nerthuse kultusega kaasnenud pidustused ja Saaremaa laastamine olevat muutunud siinsetele elanikele nii kurnavaks, et nad taandunud mandrile või Edela-Soome. Uued elanikud olla saabunud alles peale germaanlaste külaskäikude lõppu.

Lisaks üsna väheusutavale oletusele, et tänapäeva Taani ja Loode-Saksamaa hõimud käisid oma maaema riitusi korraldamas kaugel Saaremaal, on praeguseks ümber lükatud ka hüpotees Saaremaa leiutühjusest 2.–3. sajandil. Varasema arvamuse põhjuseks oli ilmselt asjaolu, et Saaremaa leiumaterjal erineb oluliselt Mandri-Eesti omast ning mitmeid sealseid 2.–3. sajandi esemetüüpe siin tõesti ei esine. Tõmmates paralleele samaaegse Kuramaaga, on aga sarnasus ilmne ning rooma rauaaeg (50 pKr–450 pKr) Saaremaal kogu ulatuses ja isegi üsna rikkalikult esindatud. Küllap paiknes Nerthust austavate germaani hõimude püha järv siiski kusagil Jüütimaa või Schleswig-Holsteini rannikul, nende endi kodukohas!